

Póczik Szilveszter

A terrorizmus biológiai és pszichológiai elméletei

PSZICHOBOLÓGIA ÉS KRIMINOLÓGIA

A biológia az az általános terület, amelyről minden társadalomtudomány elindult az interdiszciplinaritás útján. A biológia a kezdetektől mélyen befolyásolta a kriminológia fejlődését is. A szociológiában kialakult a szociobiológiának nevezett rész tudományág, a pszichológia frigyre lépett a biológiával és létrehozta a pszichobiológiát, a pszichobiológiai alapon nyugvó kriminológiai kutatás pedig átlapol az alkotmányelmélettel és az esélyegyenlőségi teóriákkal, miközben tudatában vagyunk annak, hogy a bűnözésnek nem létezik tisztán biológiai elmélete. A bűnözést társadalmi tömegjelenségként megértő kriminológus számára a biológiai jellegek csupán olyan változók, amelyek nem a kriminalitást, hanem annak egyik előfeltételét, a hiányos vagy téves irányú alkalmazkodáson nyugvó viselkedésmintákat magyarázhatják. A kriminológiában a pszichobiológia magyarázó szerepe elsősorban az agresszív magatartásra, illetve az erőszakos bűncselekményekre és elkövetőikre korlátozódik. Egyfelől az élő szervezet termeli az agressziót eredményező vegyületeket, másfelől a külvilágból érkező agresszió olyan reakciókat vált ki, amelyek neurológiai értelemben csúcsra járatják az idegrendszert és a pszichikumot.

E vegyületek idegi információátvitelt biztosító hormonok, amelyeket részben belső szervek, főként endokrin mirigyek (agy, emésztőrendszeri szervek, nemzőszervek, vese, szív), részben külső szervek (bőr, haj) termelnek. Az általuk kiváltott idegi és agyi reakciókon keresztül nagymértékben meghatározzák a külvilág ingereire adott válaszokat, a magatartás tudatos és nem tudatos elemeit. A reaktív magatartási elemeken túl meghatározzák a hosszú távú beállítódásokat és a szükségletekhez való viszonyt is, vagyis a személyiség egészét. A hormonok közül a peptidek a sejtmembránokra fejtenek ki rövid, intenzív hatást, a szteroidok a sejtmagokon keresztül hosszú ideig hatnak. A test homeosztatisz rendszer, az endokrin homeosztázist a hipotalamusz hozza létre és tartja fenn, egyúttal több biológiai órát is működtet (alvás, ébrenlét, rendszeres tevékenységek, nemzés, menstruáció, szemmozgás, figyelmi csúcok stb.). Ezek a szabályozási funkciók, idegrendszeri automatizmusok a limbikus rendszeren keresztül érvényesülnek, amelyet hulló-agynak is nevez a biológia. E rendszer sérülése igen súlyos magatartászavarok forrása lehet. Az endokrinológia legfontosabb fogalma a *centrális motívum*, amely a pszichológiában a vágy fogalmával állítható párhuzamba, ez utóbbi pedig két elemre, a megkívánás és a vágykielégítés fázisára bontható. Utóbbi azonban nem jöhet létre megfelelő külső feltételek hiányában.

Az endokrin rendszer kriminológiai vonatkozású vizsgálatának első jelentős mér-földköve Schlapp és Schmied *Új kriminológia* címen 1928-ban megjelent könyve¹ volt. A szerzők szerint a bűnelkövetők esetében két-háromszor gyakrabban fordul elő az endokrin mirigyek megbetegedése, mint a nem bűnelkövető népességben. E betegségcsoport egyik alcsoportja felelős az olyan súlyos személyiségtorzulásokért, mint a mellékvesekéreg túlműködése következtében kialakuló Cushing-szindróma és a hipertireózis (golyva), amelyek gyakran járnak személyiségtorzulással, kényszeres magatartásformákkal. A hipotézis fő problémája az volt, hogy mindkét betegségcsoport érintettjei elsősorban nők, miközben a bűnelkövetők döntő többsége férfi, bár igaz, hogy utóbbiak esetében gyakrabban lépnek fel agyi rendellenességek.

Valószínűleg a tesztoszteron és más androgén hormonok tehetőek felelőssé számos kriminológiailag releváns magatartásért, számos vizsgálat a megemelkedett tesztoszteron szintet összefüggésbe hozza az agresszív magatartásokkal, és arra utal, hogy a tartósan magas tesztoszteron szint csökkenti a szociális integrációra és kooperációra való hajlandóságot: az egyén magányossá, a társadalmi normákkal szemben közömbössé válik. A nők esetében a menstruációs időszakokban jelentkezik túlérzékenység, agresszív magatartásra való hajlam. A börtönbüntetésre ítélt nők mintegy 70 százaléka menstruációs periódusa előtt vagy alatt követett el bűncselekményt, ami hormonális változásokkal és kiegyensúlyozatlanságokkal magyarázható. A nők szervezete csupán 10 százalékát tartalmazza a férfiszervezetben jelen lévő tesztoszteronnak. Amennyiben a terhesség ideje alatt túl magas az anya tesztoszteron szintje, az orvosok számolnak a születendő gyermek fokozott agresszivitásával.

Az úgynevezett neurotranszmitterek az agyi elektromos impulzusokkal szállított információk átvitelét biztosítják. A központi idegrendszeren keresztül fontos kognitív szerepük is van. Kiegyensúlyozatlan szintjük szintén szerepet játszhat az antiszociális személyiség kialakulásában. Az antiszociális viselkedésformákat mutató személyek többségében az átlagos értéknél jelentősen alacsonyabb szerotonin koncentráció mutatkozik. A szervi skizofréniában szenvedők jelentősen alacsonyabb, míg a kábítószerezők megemelkedett dopamin szintet mutatnak. A norepinephrinek szintjének kiegyensúlyozatlanságai is antiszociális viselkedéssel párosulhat.

Az *agyhullámok tanulmányozása* arra enged következtetni, hogy a bűnelkövetők esetében lassabb az agyhullámok terjedése, mint általában. Hogy ilyen esetekben idegrendszeri rendellenességről van-e szó, nagymértékben értelmezés kérdése. Hans Eysenck véleménye szerint egyes bűnelkövetők azért képesek becsapni a hazugságvizsgáló készüléket, mert idegrendszerük nehezen ingerelhető, bűnelkövetési hajlandóságuk pedig erős ingerek utáni vágyukból fakad (EYSENCK–EYSENCK 1969). Sarnoff Mednick megfigyelése szerint a bűnelkövetők bőrének elektromos vezetőképessége az átlagosnál alacsonyabb, az elektromosság lassabban terjed bőrükön (MEDNICK–VOLAVKA 1980; BRENNAN ET AL. 1997). Ebből arra a következtetésre jutott, hogy a bűnelkövetők egyfajta hasznot húznak a negatív megerősítésekből: mivel a félelem a legerősebb gátló tényező, nyilvánvalóan nincs félelemérzetük. A veleszületett vagy szerzett agyi sérülések, különösen a homloklebeny funkciózavarai gyakran járnak együtt agresszív magatartással. Amerikai vizsgálatok szerint az erőszakos bűncselekmények elkövetőinek mintegy 80 százaléka esetében a születéskor komplikációk léptek fel, az erőszakos cselekmények elkövetői esetében gyakoriak a homloklebenyi problémák, ezzel

¹Nem azonos az 1970-es években ugyanilyen néven jelentkező radikális kriminológiai iskolával.

szemben a szexuális deliktumok elkövetői esetében inkább időlegesen fellépő agyi defektusok mutathatók ki.

A bűnelkövetőkön végzett vizsgálatok rámutattak, hogy *bizonyos függőségek*, táplálkozási és élvezeti cikkek, a dohány és az alkohol, valamint egyes gyógyszerek fogyasztásával összefüggő szokások hatást gyakorolnak a normakövető vagy a bűnelkövető hajlandóságra: átmeneti pszichikus, illetve pszichotikus állapotokat eredményezhetnek, amelyekben nő a bűncselekmény elkövetésének valószínűsége (FISHBEIN 1990; VOLD–BERNARD–SNIPES 1998; SCHULKIN 1999).

I. A TERRORIZMUS BIOLÓGIAI ELMÉLETEI

A terrorizmus biológiai elmélete elsősorban élettani folyamatokra vezeti vissza az agresszív terrorcselekményekre való hajlam kialakulását. Ebben a megközelítésben a terrorcselekmények elkövetője, általánosabban az agresszív személyiség, nem különbözik más, sorozatos erőszakos cselekmények elkövetőitől. Cselekedeteik mögött hormonális, illetve neurokémiai folyamatok, kiegyensúlyozatlanságok húzódnak meg. E – terroristák esetében is megfigyelt – biokémiai kiegyensúlyozatlan folyamatok három legfontosabb tényezője a noradrenalin (norepinephrinek), az acetylcholin és az endorfinok túltengése.

A noradrenalin a szimpatikus idegrendszer fontos, a posztganglionáris szinapszisoknál működő átvivő vegyülete. Elsősorban a nagy érkör ütőereire hat, az ún. adrenoreceptorok aktiválásával szűkíti az ereket és növeli a vérnyomást. Hiánya vagy alacsony szintje egyes elméletek szerint depressziót eredményez. A 2-acetoxy-ethyl-trimethylammonium és 2-(Trimethylammonium)-ethylacetat ($(\text{CH}_3)_3\text{-N}^+\text{-C}_2\text{H}_4\text{-O-(C=O)-CH}_3$ néven is ismert acetylcholin (ACh) az ún. neurotranszmitterek egyik legfontosabbika. Az acetylcholin közvetíti az idegek és izomzat között az izgatottsággal összefüggő információt, és átvivő vegyületként működik a szimpatikus és paraszimpatikus idegrendszer soros kapcsolású sejtjei között, de szabályozza a verejtéctermeletést is. Emellett a központi idegrendszer fontos átvivő vegyülete is, kognitív, tanulási és figyelmi folyamatokat is vezérel. Hiánya Alzheimer-kór kialakulását eredményezi. Az endorfin az agyban található, fehérjetermészetű fájdalomcsillapító és a boldogságérzést előidéző vegyületek összefoglaló neve. Fokozottan jelennek meg a szervezetben vészhelyzetek esetén, jelenlétük magyarázza, miért nem éreznek sokszor súlyosan sebesült emberek fájdalmat. Egyes fűszerfélék, pl. a csili növeli az endorfinok koncentrációját.

A norepinephrinek szerepe látszik a legfontosabbnak, ezek működése látszik leginkább összekapcsolhatónak a biológiából ismert *fenyegetettségre adott reakciók elméletével* („fight or flight” theory). Utóbbit 1929-ben W. B. Cannon alkotta meg (CANNON 1929), eredményeit máig vitatják (ADAM–BRACHA 2004). Elmélete szerint az élőlények a környezeti stresszhelyzetekre a szembefordulás (harc) és a menekülés (védekezés) végpontjai között variálódó reakciókkal válaszolnak, de így viselkednek a sejtek is, ha mikrokörnyezetükben stressz keletkezik, fokozódik bennük a környezeti információk gyűjtése és értékelése, és sztereotip sejtreakciók indulnak be. E reakciók megjelenésén mérhető a környezeti stressz erőssége, a sztereotip válaszok erőssége előre jelzi a sejt túlélését vagy pusztulását. Az élőlények szintjén jelentkező stresszhelyzetben fellépő izgalmi állapotban a szív, a tüdő és az izomzat fokozott munkát fejt ki. Az erőszakos bűnözői tevékenység magatartásbeli feltételei rendszeres ismétlődés ese-

tén fiziológiai szükségletté, pszichológiai szindrómává állnak össze: a cselekményt megelőző harci izgatottság, a cselekményt követően a nyilvánosság előli menekülés effektusa lép fel. A terrorista magatartás biológiai alapjainak egyik első kutatója David Hubbard volt, aki erőszakos bűncselekményeket sorozatos elkövetőinél hormonális és neurokémiai ingadozásokat mutatott ki (HUBBARD 1983).

II. A TERRORIZMUS PSZICHOLÓGIAI ELMÉLETEI

A pszichológiaelméletek, bár széles skálán variálódnak, a terrorista magatartást mint lelki deformációt közelítik meg.

Az *ösztönelméleti megközelítések* körében a freudista megközelítés mellé az etológiai megközelítés társul. A *pszichoanalitikus* modellek logikai, elméleti és főleg empirikus alapvetése gyengének mondható (BORUM 2004, 11–18; BECK 2002). Freud az agressziót általános, velünk született, ösztönös tulajdonságnak tekintette, amely az emberi fejlődéssel lassan háttérbe szorul. Később úgy vélte, az egyénben ez életenergia (*érosz*) és a halálvágy (*thanatos*) egyfajta egyensúlyra törekszik, az agresszió pedig a kifelé, más személyekre és tárgyakra irányított *thanatos*. Egyes erőszakkal foglalkozó elméletek rendszeresen hivatkoznak ugyan a pszichoanalitikus koncepcióra, de az erőszak pszichoanalitikus elmélete máig sem született meg.

Az etológia kettős értelmű, egyfelől – természeti körülmények közötti – az állati viselkedést tanulmányozó tudományágat, másfelől az emberi együttélés szabályozására szolgáló etikát és annak kialakulását tanulmányozó tudományág. Konrad Lorenz véleménye szerint az agresszió a harci ösztön alapvető biológiai szükségletéből ered, amelynek az emberi fejlődés folyamán adaptációs funkciója volt. Az agressziós ösztönként adott, csupán megnyilvánulásai változnak a környezettel folytatott interakciók változásai által meghatározott tanulási folyamatokban. Az ösztönös agresszivitás elmélete szerint az agresszivitás emocionális és pszichoszociális izgalmi helyzetben nő, majd manifesztálódásával katarzisszerű élmény keletkezik, és az agresszivitás csökken. Az empirikus kutatás azonban nem támasztotta alá az elképzelést, antropológusok és társadalomtudósok az agresszió különböző társadalmakban különböző jellegére, szintjére és funkciójára mutattak rá, másrészt kiderült, hogy az agresszió a környezeti tényezők változtatásával manipulálható, ami arra mutat, hogy az agresszió mégsem univerzális emberi ösztön.

A *frusztráció/agresszió (F/A) elméletében* az egyéni szándékok megghiúsulása vagy a követett magatartás kudarca hívja elő az agressziót. Az agresszió és a frusztráció egyfajta cirkulációban jelentkezik: az agresszió frusztrációt szül, a frusztráció pedig agressziót. Az empirikus kutatás ezzel szemben arra utal, hogy a frusztráció következménye nem szükségszerűen agresszió, hanem gyakran másfajta, racionális problémamegoldásra sarkall. Másrészt az agresszió gyakran frusztráció hiányában is megjelenik, tehát a frusztráció nem szükséges és elégséges feltétele az agresszióknak. Az F/A-hipotézis újabb értelmezései szerint csupán az úgynevezett averzív – ellenséges vagy ellenségesnek értelmezett környezetből érkező – frusztráció vált ki agressziót, de csak akkor, ha a környezetben rendelkezésre állnak bizonyos agresszivitásra invitáló tényezők (BERKOWITZ 1989). Az ellentmondásos kutatási eredmények ismeretében a kutatók arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az averzív tényezők megkönnyítik az agresszió kialakulását, de nem közvetlen okozói annak (TEDESCHI–FELSON 1994, 688). Ebben a periódusban születtek meg az első kísérletek az F/A-hipotézis alkalmazásá-

ra a politikai erőszak értelmezésében, amelyek a frusztrációt ebben az összefüggésben *relatív deprivációként* értelmezték (GURR 1968).

A *társadalmi tanulás elmélete* szerint a viselkedési minták elsajátítása a viselkedési mód és a következmények mérlegelésével történik. Bizonyos magatartás sikere meg erősítést jelent, ismétlődése valószínűsíthető. Ha azonban a viselkedés sikertelen, vagy hátrányos következményekkel jár, esetleg büntetést von maga után, ismétlődése kevésbé valószínű. A társadalmi tanulás elmélete erre az alapgondolatra építve állítja, hogy az agresszív magatartás nem csupán az egyéni tapasztalatok során szerzett magatartásforma, hanem az adott környezetben megfigyelt hasonló eseményekből szerzett közvetett tapasztalatokon is nyugszik. Tehát az agresszió *tanult* magatartásforma, a terrorista magatartás pedig szintén tanult viselkedés (OOTS–WIEGELE 1985).

Az *agresszió kognitív elmélete* szerint az egyének tapasztalataik alapján belső kognitív térképet készítenek, erre támaszkodva tájékozódnak a világban, határozzák meg a célszerűnek látszó viselkedést. E virtuális adatbázis alapján értelmeznek egyes magatartásokat agresszióként. Az agresszív személyek esetében azonban percpcionális, illetve kognitív hiányosságok mutatkoznak: képtelenek a nem agresszív konfliktusmegoldásra, túlérzékenyen reagálnak még a csekély mértékű vagy látszólag ellenséges megnyilvánulásokra is. Az elmélet ebből kiindulva értelmezi a terrorista és a terroriszervezet viselkedését: a terrorista akciója a valóság szubjektív interpretációján, nem pedig az objektív valóság tényein nyugszik. A terrorista esetében a politikai és társadalmi valóság észlelése egy hitek és elképzelések által meghatározott szűrőn megy keresztül, az észlelet pedig végső soron az utóbbiakat hivatott megerősíteni (CRENSHAW 1988).

E modellek alakulásával párhuzamosan születtek *statisztikai bázison nyugvó kezdeményezések* az erőszak és erőszakos ideológiák magyarázatára, előrejelzésére, amelyek, bár korlátozott eredményességgel, rámutattak bizonyos rizikótényezőkre. Ezek azonban megmaradtak az általánosságok szintjén: magyarázhatják az erőszakos magatartást általában, de nem a terrorizmust. A kimutatott rizikótényezők eltérő agresszív magatartásformákat hívhatnak életre. Merőben különbözik a kábítószeres utcai galerik agresszivitása a családon belüli erőszak elkövetőjétől vagy a gyermekbántalmazótól. A szeptember 11-ei merénylet elkövetői pl. egyik rizikócsoportba sem voltak besorolhatóak, amiből az következik, hogy az általában vett erőszak és a terrorizmus lényegileg különbözik, eltérő kauzális magyarázatokat igényel: az egyik esetben felderített kockázati tényezők – fiatalkori bűnözés, aszociális személyiség, hospitalizáció, intézményekben való alkalmazkodási problémák, állami gondozás, felnőttkori bűnöző életmód vagy éppen a szingli életmód – nem alkalmazhatóak a másik értelmezésére. Egyúttal az is kiviláglott, hogy a terrorizmus általános elmélete mellett az erőszak általános elmélete sem alkotható meg (BORUM 2004, 17).

A terrorizmus pszichológiai kutatásának *első fázisa* az 1960-as évek végétől az 1980-as évek közepéig terjedő időszakra tehető. Az akkori állásfoglalások csak megszorításokkal nevezhetőek kutatásnak, inkább empirikus bizonyítékokat nélkülöző kompilációk voltak, amelyekben keveredtek a klinikai megfontolások a pszichoanalitikus hagyomány elméleti elemeivel. E patológiai megközelítések a terrorizmust lelki és viselkedésbeli devianciának tekintették, amely mögött a gyermekkori negatív élményekben és a sérült azonosságtudatban gyökeredző tudatalatti impulzusok húzódtak meg (POST 1984; POST 1990). Az egyik sarkalatos feltevés szerint a terrorisztikus magatartás mögött a szülőkkal szembeni ellenségesség tudatalatti mozzanatai húzódnak meg.

A *nemzedéki konfliktusok elmélete* a hatvanas évek diáklázadásainak példájából kiindulva a terrorizmust a gyermekek apáikkal szembeni Ödipusz-komplexusával igyekezett kapcsolatba hozni (FEUER 1969). A másik, máig élő sarkalatos feltevés a gyermekkori bántalmazásból kiindulva feltételezi, hogy a terroristák szélsőségesen autoriter szerkezetű családokból kerülnek ki, amelyekben a gyerekek fenyegetése vagy tetteges bántalmazása rendszeresen előfordul.

A pszichoanalitikus elméletek másik csoportja a *narcizmusban* véli megtalálni a terrorizmus pszichológiai vezérfonalát (CRAYTON 1983). Eszerint a fanatikus beállítódások, így a terrorizmus gyökere is lelki defektus, amely torz, túldimenzionált vagy éppen aluldimenzionált, de másokat devalváló önértékelést eredményez. A nárcisztikus személyiség, mint túldimenzionált én mellett másik sarkpontja az idealizált, a saját hiányosságokért vigaszt nyújtó, a tökéletességet szimbolizáló apafigura. A nárcisztikus, egyben sebezhető személyiségekből gyakran válik karizmatikus vezető vagy ilyenek segítője, bizonyos csoportokat pedig egy grandiózus én kisugárzása tart össze. A nárcisztikus én eredményezi az igazságtalanságok kapcsán megjelenő agresszív reakciókat, kialakulásának hátterében azonban a traumákkal, rendszeres megaláztatásokkal, bántalmazásokkal teli gyermekkor áll. A megbillent énkép helyreállítása érdekében a sérült személyiség azzal gyógyítja önmagát, hogy az áldozat szerepéből átlép a morális elvek nevében cselekvő agresszor szerepébe (MORF 1970; McCORMICK 2003; AKHTAR 1999). A mai kutatásban – főként empirikus megalapozhatóság hiányában – a pszichoanalízis egésze a nárcizmus elmélettel együtt háttérbe szorulóban van.

Az elméletképzés e korai periódusában is akadtak, akik rámutattak, hogy a terrorizmus jelensége és szereplői nem képeznek monolitikus egységet, nem egy terrorizmus, hanem sokféle terrorizmus létezik. E korai tipológiák kezdték rendszerezni és osztályozni a terrorizmus különféle változatait, csoportjait és szereplői motivációik szerint. A Hacker-féle tipológia pszichoanalitikus alapokon nyugodott (HACKER 1976). A mai iszlám fundamentalizmus szóhasználatát anticipálva *kereszteseknek* nevezte az eszmék és magasabb célok jegyében küzdőket, megkülönböztetve őket a kizárólag saját érdekeiket követő *bűnelkövető terroristáktól*, de a téveszméktől vezérelt *lelki- vagy elmebe-tegektől* is. Az 1980-as évek elején a CIA egyik elemzője arra a következtetésre jutott, hogy bár a terrorizmus pszichopatológiai jelenség, annak két alapvető formája különíthető el, amelyeket eltérő patológiák hoznak létre (POST 1984). Egyik az *anarchista* típusa: halmozott diszfunkciókat mutató családok leszármazottja, aki gyermekkorában gyakran szenvedett el bántalmazást, megaláztatást családjában, ezért ellenségesen viseltetik szülei iránt. Ez a lázadás tevődik át felnőtt korban minden tekintélyre, legfőképpen az államra. A másik típust, a *nacionalista lázadót* éppen a szüleivel szembeni lojalitás jellemzi, a szüleit, családját ért igazságtalanságokat igyekszik megtorolni a külső társadalmi világon. A terroristává válás egyik esetben a szülők bűneinek, a másik esetben a szülőkkel szemben elkövetett bűnöknek a megtorlását jelenti a társadalmon. Ez a mozzanat választja el az „atyái világát” lerombolni igyekvő terroristát és az „atyái világát és küldetését” megőrizni törekvő terroristát.

Az elmélet- és modellalkotás későbbi, máig tartó szakaszában – nem utolsósorban a politikai változások hatására – egyre inkább előtérbe kerül az empirikus ellenőrizhetőség és az operacionális alkalmazhatóság kérdése, egyben világossá vált, hogy a pszichológiai tényezők önmagukban, más külső tényezőktől elkülönítve a terrorizmus kapcsán nem vonhatóak össze koherens elméletté. Mikro- és makroszinten számos meghatározó jelentőségű külső tényezőt kell figyelembe venni a politikai erőszak meg-

jelenésének megértésében. A jelenlegi közmegegyezés szerint a terrorizmus pszichológiája nem nélkülözheti a politikai, történelmi, családi, csoportdinamikai, szervezeti és esetleges, véletlenszerű tényezők tanulmányozását (FRIED 1982).

A szorosan vett pszichológiai megközelítés ezzel lényegében fel is bomlott, és átadta helyét a viselkedéstudomány interdiszciplináris részleméleteinek, amelyekben megjelennek a korábbi periódus elméletei, kezdeményei is. Ennek megfelelően a kérdésfeltevés módja is megváltozott: korábban másodlagosnak gondolt – részben *reflexív* – részletkérdések kerültek az érdeklődés középpontjába.

A PSZICHOLÓGIA ILLETÉKESÉGE A TERRORIZMUS MEGÉRTÉSÉBEN

A pszichológia arra szakosodott, hogy az átlagostól eltérő viselkedéseket patológiaként vagy legalábbis alkalmazkodási nehézségként írja le és magyarázza. Ennek felelt meg a terrorista patológiás személyiségként való ábrázolása is, és az a felfogás, hogy ennek magyarázatára és gyógyítására a lélekgyógyászat hivatott. Időközben kiviláglott, hogy a lélektudományok csak az erőszak általános jelenségéhez kapcsolódó néhány rizikótényező bemutatására képesek, és kétségessé vált, hogy a terrorizmus értelmezhető-e egyáltalán mentális zavarként. A nehézséget fokozza, hogy a terroristák nem vizsgálhatóak eredeti környezetükben, legfeljebb fogságban, tehát merőben különböző környezeti feltételek között vehetőek elmeorvosi vizsgálat alá. Az eddigi vizsgálatok arra mutatnak, hogy elmebetegség vagy nyilvánvaló lelki defektus terroristák körében ritkán fordul elő, tehát nem lehet a fő vizsgálati és magyarázó szempont sem (McCAULEY 2002; SAGEMAN 2004). A vizsgálatok sokkal inkább arra engednek következtetni, hogy a terrorizmus politikai indíttatású erőszak, amelyet az elkövetők célirányosan, pontosan kitűzött célok érdekében, racionális szempontok szerint terveznek és követnek el. Hasonlóan kudarcos sorsra jutott az egyéni vagy *kollektív pszichopátia* és az *antiszociális személyiség* feltételezése is, hiszen a terroristák legtöbbször olyan tulajdonságokat – odaadás, kitartás, altruizmus – vonultat fel, amelyek minden komoly vállalkozáshoz elengedhetetlenek, viszont az antiszociális személyiségből rendszerint hiányoznak. Egy neves szakember 1998-ban leszögezte, hogy hiányzik bármiféle szignifikáns kapocs a terrorizmus és a pszichopatológia között, bár a terroristák a sérült személyiség számos jegyét viselik, de klinikai értelemben nem betegek (SILKE 1998).

Továbbra is megoldatlan az *öngyilkos merényletek* kérdése. A modernkori öngyilkos merényletek kezdeteként a szakirodalom általában a bejruti amerikai nagykövetség elleni 1983-as merényletet említi. Azóta az öngyilkos merényletek száma szaporodik, még olyan időszakokban is, amikor a terrorista tevékenység alábbhagyni látszik. 1983 óta több mint 200 nagyszabású öngyilkos merényletre került sor Libanonban, Izraelben, Sri Lankán, Indiában, Pakisztánban, Afganisztánban, Jemenben, Törökországban, Oroszországban és az Egyesült Államokban (PAPE 2003). Ismét felmerül az elkövetők racionális vagy irracionális motívumainak kérdése. Az – életben maradt – öngyilkos terroristák esetében nem mutathatók ki lelki patológiák, magatartásuk nem vethető egybe a depresszióval, reményvesztettséggel összefüggő öngyilkosságokkal. Az öngyilkos terrorista önmagát egy magasabb eszme és cél érdekében feláldozó mártírnak tekinti, amelyért az evilági vagy éppen túlvilági metafizikai jutalom – megbecsülés, dicsőség – jár (SALIB 2003). Az öngyilkos merényletek azonban nem kizárólag vallási fanatikusok, bizonyos körülmények között vallástalan önkéntesek is elkövetnek öngyilkos merényletet,

az elkövetők mintegy fele nem volt mélyen vallásos, ezért jelentős szerepe lehet a csoportdinamikának is. Az öngyilkos terroristák bevetése az ún. aszimmetrikus konfliktusokban is egyfajta stratégiai logikára enged következtetni (SILKE 2003). A célszerűségi szempontok is az öngyilkos terroristák alkalmazása mellett szólnak: az elkövetés módja egyszerű és olcsó, az elkövetőket nem lehet elfogni, a kitervelők biztonságban tudhatják magukat, miközben a célcsoportra megsemmisítő technikai és pszichológiai csapást mérhetnek. Az öngyilkos merényletek taktikai jellegét támasztja alá, hogy ezek megsza- porodása politikai eseményekhez vagy változásokhoz kötődik.

A TERRORSZERVEZETEK TAGJAI, CSATLAKOZÓK, LESZAKADÓK

A korábbi kutatás arra kereste a választ, miért válik valaki terroristává, de a kérdésfeltevések idővel egyre inkább funkcionális tartalmak felé fordultak (HORGAN 2003; HORGAN–TAYLOR 2001; CRENSHAW 1986). A klasszikus előfeltevés szerint a terroristává válás szuverén egyéni döntéstől függ. A terrorista csoportokkal kapcsolatos gyarapodó megfigyelések azonban arra utalnak, hogy a terrorizmushoz való közelkerülés, majd belekeveredés nem egyszeri döntésre vezethető vissza, sokkal inkább fokozatosan, a szélsőséges magatartás irányába mutató lassú szocializációs folyamatban megy végbe, ugyanakkor elég nagy a lemorzsolódás is.

Annak megértésében, hogy kik, milyen körülmények között, és hogyan lépnek a terroristává válás útjára, az indítékok és a fogékonyság vizsgálata nyújthat segítséget. A csatlakozási folyamat motívumaiban legalább négy mozzanat különíthető el: az aktív cselekvés lehetősége, a valahova tartozás iránti vágy, a társadalmi státusz iránti igény, az anyagi jutalom kilátása (CRENSHAW 1985). A motivációk három csoportba sorolhatóak és összekapcsolódnak a fogékonyság elemeivel (CRENSHAW 1986; JOHNSON–FELDMAN 1992; POST 1987; DELLA PORTA 1992; KNUTSON 1981; TAYLOR–LOUIS 2004): A) Az igazságtalanság észlelése és az erkölcsi rend helyreállításának igénye. B) Az önazonosság-tudat válsága, kétségbeesett identitáskeresése esetén, amely adott körülmények között szélsőséges magatartást indukál és egy erős külön-identitással bíró csoporthoz való csatlakozásra sarkall: ez esetben a csoport azonossága válik az egyén identitásává is. C) A valahova tartozás igénye maga is többtényezős, jellemzőbb a szűkebb szociális környezet – család, rokonság, barátok – megbecsülésének keresése, ezért egy erős külön-identitással, szilárd szervezettel bíró csoportban való részvétel igen vonzó lehet, hiszen pótolja a családi kötődéseket és szolidaritást az ellenségesnek látszó világgal szemben (JOHNSON–FELDMAN 1992).

A terroristává válás útja egyénenként eltérhet, de senki nem válik egyik percről a másikra terroristává, ez hosszabb, lépésről lépésre elmélyülő involvációs, kvázi fejlődési folyamat eredménye (McCORMICK 2003). A terrorizmussal való azonosulást részben csoportdinamikai mozzanatok magyarázzák, illetve a csoport vezetése ilyenek megtervezett sorozatával éri el, vagy erősíti meg. Történetek kísérletek a folyamat általánosítható szekvenciaként való leírására, állomásai a korai szocializációs folyamatok, a narcisztikus személyiség sérülései (személyiség válsága), eszkalációs periódus (a korábbi tapasztalatok megerősítése, a sérülések potenciális agresszióvá válnak), végül a terrorista szervezettel való kapcsolatba kerülés elmélyíti a folyamatot (SHAW 1986). A folyamat kezdetén mindenkor az igazságtalanság és erkölcsi helytelenség észlelése áll, amely összekapcsolódik a deprivációval, majd a depriváció okozójának megjelenésével és démonizálásával (BORUM 2003). Ez alapozza meg a terrorista szellemisé-

get (*mindset*), amely végül a terrorakcióban manifesztálódik (BORUM 2004). A modell meggyőző ugyan, empirikusan mégsem alátámasztható.

A SZEMÉLYISÉG SZEREPE A TERRORIZMUSBAN

A kérdésben a személyiség elsődlegességét, illetve a kiváltó helyzet elsődlegességét hangsúlyozók vitatkoznak egymással. Mivel egyik álláspont sem ad kielégítő magyarázatot egymagában, a két elmélet kombinációja látszik célravezetőnek: a terrorista mozgalomhoz való csatlakozást az egyéni, a szituatív elemek, a tágabb körülmények és az ellenség jellegei együttesen magyarázhatják (BORUM ET AL. 1999). Az 1990-es években már világos volt, hogy a terrorista személyisége nem mutat mérhető pszichológiai különbségeket a nem-terrorista személyiséghez viszonyítva, nincsenek a terroristára jellemző speciális minőségek, bár némely látens személyiségvonások játszhatnak bizonyos szerepet (TAYLOR–QUAYLE 2003). Ennek ellenére továbbra is kísérleteznek a terrorista személyiség profiljának megalkotásával bizonyos demográfiai és pszichológiai jegyek alapján. Russell és Miller (RUSSELL–MILLER 1983) még a hetvenes évek végén 1966–1976 között működő 18 különböző csoporthoz tartozó, összesen 350 palesztin, japán, német török, ír, spanyol, perzsa, argentin és uruguayi terrorista adatbázisának elemzésére támaszkodva alkotta meg a terrorista általánosíthatónak gondolt profilját: 22–25 éves nőtlen, nagyvárosi felső középosztályi családból származó, felsőoktatásban tanuló vagy tanult, és szélsőséges politikai filozófiákban hívő férfi. A probléma csupán az, hogy az ebbe a típusba sorolható személyek csak elvétve válnak terroristává, más terroristák viszont nem illenek ebbe a keretbe. A terrorista szervezetek eközben maguk is aktívan keresik a számukra alkalmas személyeket. Titkosszolgálati információk szerint például az Al-Kaida 74 országból és 40 etnikai csoportból toborozza utánpótlását (GUNARATNA 2002).

Miután a bűnüldözésben megszokott profilalkotás sem hozott eredményt, a terrorista személyiség képét nem sikerült megalkotni, felmerült a kérdés, találhatóak-e az életútban általánosítható mozzanatok, amelyek a terrortevékenység felé terelik az egyént. Kézenfekvőnek tűnt feltételezni, hogy a terroristává válók egykor maguk is egyfajta, pl. a gyermekkorban, terror áldozatai voltak. Példaként kínálkozott az észak-írországi, palesztinai és más válságrégiókban mutatkozó helyzet, ahol a kognitív funkcióként megjelenő erkölcsi ítéletalkotó képesség fejlődését befolyásolhatta a terrorcselekményekkel, halálos veszélyekkel és fenyegetéssel terhelt zavaros társadalmi környezet (FIELD 1979). A hetvenes évek óta töretlenül tartja magát a feltételezés, hogy a terroristák súlyosan traumatizált személyiségek. A traumák azonban nem gyermekkori, hanem inkább felnőttkori tapasztalatokban gyökereznek. Különösen meghatározóak a börtönmények: rendszerint megerősítik a szélsőséges magatartásformákat, az identitást és összetartozást (FERRACUTI–BRUNO 1981; DELLA PORTA 1992; POST–SPRINZAK–DENNY 2003).

Mindazonáltal sem a gyermekkori, sem a felnőttkori traumák elmélete nem járul hozzá a terrorizmus kauzális magyarázatához, legfeljebb általánosságban mutatja fel azokat a mozzanatokot – személyes vagy eszmei csalódások, sikertelenségek, családtagok, barátok bebörtönzése, meghurcolása, meggyilkolása, politikai válság, a terrorizmus hagyománya, kapcsolatba kerülés terroristákkal vagy szélsőséges ideológiákkal stb. –, amelyek esetleg növelhetik a politikai erőszak iránti fogékonyságot. A börtönmények szerepe megkérdőjelezhető, hiszen az interjúalanyok előbb váltak terrorszervezet tagjává, mintsem börtönbe kerültek volna.

AZ ESZMEVILÁG SZEREPE A TERRORISTA MAGATARTÁS KIALAKULÁSÁBAN

A terrorizmus politikai szempontú vizsgálói számára az ideológia kitüntetett szerepe korábban is evidens volt. Az ideológiával rendelkező csoport olyan, önkéntesen vállalt eszmekezősség, amelynek elemei – hiedelmek, vélekedések, sztereotípiák, világnézeti elemek, percepció perspektívák, tényértelmezések és következtetési sorok – meghatározzák a csatlakozók szemléletét, viselkedésének szabályait úgy, hogy az gyakran túlmutat az egyén közvetlen érdekein. A terrorizmus ideológiáinak kognitív modellje szerint a terrorista gondolkodásmódja alapvetően nem különbözik más erőszakos cselekmények egyéni vagy csoportos elkövetőinek kognitív értelemben torz látásmódjától, de küldetéstudatuk olyan csőlélet eredményez, amelynek fókuszában az ellenfél megsemmisítése áll (BECK 2002). A terrorral összekapcsolódó ideológiák morális igazolást nyújtanak az erőszak alkalmazásához, a terrorcselekmény elkövetőjét és a cselekményt erkölcsösnek, jónak tüntetik fel. A cselekményeket megalapozó hit- és értékvilág megkérdőjelezhetetlen és konzisztens, egyszerű, világos magatartási szabályokat, megoldásokat, valamint világnézeti biztosságot és problémátlan belső kommunikációs mechanizmusokat kínál, és kizárólagosságot követel meg (HOFFER 1951; MARSELLA 2003). Okok és célok rendszerint dichotómikus, leegyszerűsített, de értelmes összefüggései alapján világos és egyértelmű cselekvések megvalósítását írja elő: a terrorista saját értelmezésében az evilági gonosszal vagy annak képviselőivel veszi fel a harcot.

Az ideológia egy sor típushelyzetre adott típusmagatartások és azok típuseredményeinek felvonultatásával mintagyűjteményként kontrollálja a viselkedést. Közvetlen, kizárólagos, megkérdőjelezhetetlen és egyirányú okozati kapcsolatot teremt közvetlen kapcsolatban nem álló tényezők között, így például az erőszak alkalmazása és a megcélzott új állapot – az új világ – létrejötte vagy a földöntúli jutalom között (DRAKE 1998; TAYLOR–HORGAN 2001). A terrorizmus ideológiái nem csak morális, hanem *metafizikai* – *természeti törvényen alapuló vagy isteni* – *imperatívuszokra is építenek*, ennyiben eltérnek a hagyományos politikai ideológiáktól, és azt sugallják, hogy az isteni világ bizonyos eszközök és célok meghatározásával közvetlenül meghatározza az emberi történések menetét. Nasra Hassan 250 palesztin terroristával folytatott interjút elemzett. Arra a következtetésre jutott ezekből, hogy valamennyien azt gondolták: az általuk végrehajtott akciókkal az isteni sugallatra létrejött szent iszlám büntetett (RAPOPORT 1984). Az ilyenfajta ideológiák esetében három meghatározó mozzanat sorolható fel: a *militáns elem*, vagyis az elérendő cél érdekében alkalmazandó erőszak propagálása, az *ideológiai totalitása*, átfogó és kizárólagos jellege, mint viselkedésszabályozó elem, végül a tökéletes társadalmi állapot, a földi mennyország eljövételével kapcsolatos kvázi *millenniumi várakozás* (TAYLOR 1991).

A KULTÚRA ÉS A SZOCIÁLIS MINTÁK SZEREPE A TERRORIZMUSBAN

A terroristák cselekményeiket ama értékvilág alapján követték el, amelyben családi, oktatási és tapasztalatszerzési folyamatok során szocializálódtak. Ezek, a forradalmi erőszak képviselői számára is megbízható támpontot nyújtó szociális és politikai értékek szükséges, de nem elégséges feltételei a terrorizmusnak. A tapasztalatok, átmenve a kultúra szűrőjén, az adott kultúra mintáinak megfelelően eltérő személyi-

ségstruktúrákká, helyzetekké és megoldási szerkezetekké állnak össze, másfelől a tapasztalatok és tanulási folyamatok a személyiség alapvonásaitól függően különböző egyéni reakciókat hoznak létre. Értelmes vizsgálati keret kialakítása csak mindkét alaptényező együttes mélyszerkezeti elemzésével, modellezésével lehetséges. Nyitott kérdés marad, hogy ha a személyiség kapcsán nem tudunk generalizálható jellemzőket – *dimenziókat* – felmutatni, tudjuk-e ugyanezt a kultúrára vonatkozóan. Az interkulturális üzleti kommunikáció eredményeire is támaszkodva erre tett kísérletet Geert Hofstede, holland pszichológus (HOFSTEDE 2001). A kultúra adaptációs képességének mérésére öt dimenziót sorol fel: 1. A „*hatalmi távolság*” az egyének közötti egyenlőség/egyenlőtlenség viszonyát méri az adott nemzeti kultúrán belül. 2. Az „*individualizmus*” a közösség egyéni megoldásokkal kapcsolatos toleranciáját méri. 3. A „*maszkulinitás*” a hagyományos férfidominancia érvényesülésének fokát méri. 4. A „*bizonytalanságtűrés*” az adott társadalomban létrejövő strukturálatlan helyzetekkel szembeni tűrőképességet méri. 5. A „*hosszú távú orientáció*” a hagyományos értékektől elütő koncepciókkal kapcsolatos beállítódásokat méri. E dimenziókkal több regionális és nemzeti kultúra leírására tettek kísérletet. Az arab világra nézve megállapították, hogy a nagy hatalmi távolság és a bizonytalansággal szembeni alacsony tűrőképesség, szigorú szabályorientáltság, erős kontrollra való törekvés jellemző, a társadalom kasztos jellegű felépítése akadályozza a vertikális mobilitást, folyamatosan növeli az egyenlőtlenségeket. A vezetők túlzott hatalma akadályozza a demokratikus szerkezetek kibontakozását, az általános társadalmi tapasztalat szerint a vezetők elkülönülnek a társadalomtól. Meglepő módon a maszkulinitás indexe alig tér el felfelé más kultúrák hasonló mutatójától, ami arra enged következtetni, hogy az arab világban a nők jogegyenlőtlensége inkább a vallási, mint a kulturális paradigma része. Az individualizmus indexe a várakozásoknak megfelelően alacsony volt, ami erősen kollektivistá, jövőképében is a hagyományhoz erősen ragaszkodó társadalmat sejtet.

BÉKÉS EXTRÉMISTÁK ÉS TERRORISTÁK

A legtöbb, a terrorizmussal egyetértő, azt támogató szélsőséges nem válik terroristává. A kétféle magatartást az aktivitás iránya különbözteti meg: egyik esetben egy ügy támogatásáról van szó, a másikban az ellenfelek megsemmisítéséről. Előbbiek is szívesen lennének a terrorista helyében, de képtelenek átlépni a (talán velünk született?) *emberöléssel kapcsolatos lelki és szociális korlátokat*. E korlátok azonban bizonyos körülmények között, esetleg tréninggel áttörhetőek. Erre a pszichológia két hipotézist is kínál. A kívülről befelé (*outside-in*) vezető út esetében a tabu áthágása a külső környezet, a referenciacsoport nyomására történik, míg a belülről kifelé (*inside-out*) vezető út esetében a külső valóságból származó észleletek belső kognitív feldolgozásának szerkezete változik meg. Az első esetben az erőszakkal kapcsolatos lelkiismeret-furdalás megszüntetéséről van szó úgy, hogy az erőszakkal kapcsolatos felelősség megoszlik: eltolódik a voltaképpen megbízó, a csoport felé. A deindividuáció elmélete szerint az elkövető egyénként feloldódik a csoportban és követi annak elvárásait, miközben maga anonimá válik, és képes lesz alapvető szociális normák áthágására (DARLEY–LATANE 1968; FESTINGER–PEPITONE–NEWCOMB 1952; GROSSMAN 1995). (Említésre méltó ebben a vonatkozásban a Phil Zimbardo által a Stanford-börtönben végzett kísérlet, amelyben egyetemi hallgatók játszották az őrszemélyzet szerepét [ZIMBARDO 1969; PRENTICE-DUNN–ROGERS 1982; SILKE 2003; POSTMES–SPEARS 1998].) További részhipotézisként

jön számításba a *parancskövetés elmélete* és az azt alátámasztó Milgram-féle kísérlet, amelyben a kísérleti alanyok parancsra, a veszélyes szintig terjedően egyre erősebb áramütéseket mértek a másik csoport tagjaira. Ebből az a következtetés adódott, hogy az emberek többsége bármilyen parancsot teljesít, ha az legitimnek tekintett forrásból érkezik (MILGRAM 1965; MILGRAM 1983). Ugyanez a jelenség a deindividualizáció teóriájára támaszkodó *társadalmi identitás elmélete* felől is megközelíthető, amely szerint az egyén a társadalmi valóságot nagyrészt szociálisan előrajzolt, csak kisebb részben egyéni tapasztalatokon alapuló csoportviszonyok szerint strukturálja, illetve szimplifikálja a maga számára. Az egyén társadalmi azonosságát és önmagát a többiektől megkülönböztető viselkedési szabályait azon csoport normáinak összessége határozza meg, amelyeknek tagja vagy tagja szeretne lenni. Ha ez nem sikerül, újra-definiálja társadalmi helyzetét, illetve csoportot vált. Amennyiben a csoportban elvárt magatartás azt követeli meg, az egyén eltér a normakövető magatartástól és áthágja a legszilárdabb tabukat is, miközben elveszti a másik egyén iránti felelősségérzetét (TAJFEL 1982; CAIRNS 1987; POST–SPRINZAK–DENNY 2003).

A morális gátlások leépülésének belülről kifelé (*inside-out*) haladó útja esetében a szocializáció során elsajátított – önbüntető – lelkiismereti korlátok részleges leépülése megy végbe, miközben a moráltól való eltávolodás morális igazolást nyer, a felelősség kívülré helyeződik, az erőszak negatív hatásai minimalizálódnak, az áldozatok pedig negatív szereplővé, illetve démonivá stilizálódnak (BANDURA 2004; BANDURA 1990).

Mivel az individuálpaszichológiai elméletek kevés sikert hoztak a terrorizmus magyarázatában, hiszen az erőszakra való hajlamot általában leírták és magyarázták ugyan, de magyarázataikat nem sikerült összekötni a terrorizmus magyarázatával, az elméletalkotás súlypontja egyre inkább a csoportdinamikai mozzanatokra tevődött át.

TERRORCSOPORTOK SZERVEZŐDÉSE, MŰKÖDÉSE

A terrorcsoportok szervezeti tekintetben igen hasonlóak az önkéntes, civil szervezetekhez: kollektív döntéseken nyugvó, egyeztetett eszközrendszerrel közös célokat követnek, világos szervezeti struktúrájuk van, a szervezet tagjai világosan körülhatárolt funkciókat töltenek be, mindenki által elismert vezetőkkel, azok pedig megfelelő tekintéllyel és jogkörökkel bírnak. Lényegesnek tűnő különbség azonban, hogy rendkívül dinamikusak, rendszeresen és gyorsan változtatják szervezetüket, arculatukat, tagságukat, gyorsan keletkeznek, és gyakran gyorsan is szűnnek meg. Az ún. „újfajta terrorizmusra” jellemző, hogy vallási eszmék vezérlik, céljaik határozottabbak, módszereikben és szervezetükben hatékonyabbak és kegyetlenebbek, mint a régi, nacionalista vagy más instrumentális terrorizmusok, amelyek a nyilvánosság számára is pontosan megjelölték kilétüket (CRENSHAW 2001).

A terrorista szervezetek *toborzási technikáiról* a nemzetközi szakirodalomban csak szerény adatokra bukkanhatunk. A toborzás leginkább olyan területeken folyik, ahol a depriváció vagy annak észlelése a legnyilvánvalóbban jelentkezik. Az egyes terror-szervezetek eltérő habitussal és kondíciókkal bíró csoportokat szólítanak meg, hiszen eltérő feladatokra keresnek embereket. A toborzás helyéül gyakran vallási intézményeket választanak, ahol a hitbeli dichotómiák és erkölcsi kategóriák a szociális és ökonómiai tényezőktől függetlenül különös élességgel jelennek meg. A beszervezések esetében gyakran meghatározó szerepet játszanak a célszemély *társadalmi kapcsolatai*, nem ritka, hogy *egész csoportokat*, baráti köröket szerveznek be úgy, hogy egyetlen

személy iránti szolidaritás végiggördül az egész csoporton. Mintegy 170 mudzsahed terrorista adatainak elemzése arra mutatott, hogy kétharmaduk baráti kör tagjaként kvázi kollektíven csatlakozott a harci szervezethez (SAGEMAN 2004). A toborzás hívószavai között szerepelnek a „család büszke lesz”, a „szeretteinken tett erőszak megbosszulása”, a mártír családjának anyagi támogatásban részesítése. A toborzás sok esetben nem közvetlenül katonai célokra történik, csupán az ügy támogatóit keresik, majd később kényszerhelyzetbe hozva őket ráveszik a fegyveres tevékenységre is (KELLEN 1980).

A terrorista csoport fennmaradásának két kulcstényezője a kohézió és a lojalitás fenntartása. A kohézió fenntartásának célja, hogy a csoport balsikerek esetén is összetartson, megakadályozza a lemorzsolódást. Legfontosabb eszköze az ellenség általi fenyegetettség fenntartása, akár irreális elképzelések szuggerálásával. A csoport iránti lojalitás nem utolsósorban a disszidensekkel szembeni súlyos megtorlás kilátásba helyezésével fokozható: vagyis a két döntő kohéziós mozzanat legfontosabb támasza a külső és belső nyomás fokozása (POST 1989; CRENSHAW 1992; CRENSHAW 1992b).

Mindebben kitüntetett szerepet játszik a csoport vezetője. A terrorista csoport tipikus vezető egyéniségéről készült profil szerint a vezető karizmatikus (jóllehet a karizmatikus személyek gyakran rossz vezetők), mindig önzetlennek mutatkozik, merev, szigorúan elkötelezett személyiség, kiemelkedően motivált, gyanakvó, jó emberismerő és jó manipulátor, egyidejűleg figyel a csoport belső folyamataira, kapcsolataira és a végrehajtandó feladatokra. A vezető feladata a kollektív hiedelemrendszer fenntartása, amely minden fontos kérdésben ideológiai eligazítást kínál. A tagok állandó eszmei trenírozása mellett kell szerveznie és fenntartania a szervezet szerkezetét, rutinjait, valamint ellenőriznie a kommunikáció csatornáit, újabb és újabb motivációkról gondoskodni, a csoporton belüli konfliktusokat külső célokra irányítani, akciókat lebonyolítani (STRENTZ 1981; CRENSHAW 1992).

Ha ezek a tényezők nem biztosíthatóak hosszú távon, a csoport bomlásnak indul. A terrorista csoportok élettartama általában egy év vagy még rövidebb. A bomlás annál gyorsabb, minél elérhetetlenebbé válnak a kitűzött célok. A tagok elégedetlenségének jeleként a belső kohézió gyengül. Ilyenkor – rendszerint a külső és belső feltételek, további kockázatok és támogatottság mérlegelése alapján – a csoport racionális, kollektív döntést hozhat a terrorcselekmények beszüntetéséről, vagy a politikai harc más formáinak választásáról (HOFFMAN 1999; CRENSHAW 1987).

III. A TERRORIZMUS PSZICHOLÓGIAI ELMÉLETEINEK MÉRLEGE

A terrorizmus problémája egyre nagyobb érdeklődésre és kutatói aktivitásra tarthat igényt a pszichológiában is, ami az elmúlt két évtized publikációinak számán is mérhető. Ugyanakkor sajnálkozással mondható, hogy a társadalomtudományoknak csak kevés területe létezik, amelyről ennyi irodalom és ilyen kevés valódi kutatás született. Egy áttekintés kimutatta, hogy a terrorizmus témájában keletkezett pszichológiai irodalom mintegy 80 százaléka mögött semmilyen empirikus kutatás nem áll (SCHMID–JONGMAN 1988). A kutatást több tényező akadályozza. Mindenekelőtt az, hogy nem rendelkezünk a terrorizmus egyezményes fogalmával. A 1995 és 2000 között keletkezett angol nyelvű tudományos terrorizmusirodalom háromnegyede médiaanyagok elemzésén nyugszik, csupán a maradék hozott felszínre korábban ismeretlen adatokat vagy támaszkodott ilyenekre, de ezek sem statisztikai adatbázisok, legfeljebb szociográfi-

ai leírások voltak. Mindez arra vezethető vissza, hogy a kutatás tárgya nehezen hozzáférhető, hiszen a terrorizmus konspirált tevékenység, az elkövetők gyakran életüket veszítik, ismereteik utólag nem feldolgozhatóak, a bebörtönzöttekről pedig nincsenek rendszerezett adatok (SILKE 2001). Részben ebből adódik, hogy az elméleti orientációjú kutatások oroszlánrésze nem használható operatív, bűnüldözési vagy bűnmegelőzési célokra. Ahogy tanulmányunk folyamán szemléltettük, az eddigiekben következtetésként megfogalmazott megállapítások ugyan elméletileg szemléletesek, de empirikusan már csak többé-kevésbé megalapozhatóak, bár korlátozottan általánosíthatóak az erőszakos magatartással kapcsolatban, csak éppen nem vonatkoztathatóak terrorizmusra. Egyes javaslatok szerint az ebből a csapdából való kiszabadulás útja az egyes terrorizmusok részletekbe menő tanulmányozása, valamint az ezeken a vizsgálatokon alapuló, időbeli és helybeli meghatározottságokat átívelő összehasonlító kutatás lehet, amely magában foglalja az általános és speciális körülmények, valamint a terrorizmusokra adott válaszok átfogó vizsgálatát is. Ez azonban már messze túlmutat a pszichológia kutatási területeinek illetékességi körén (CRENSHAW 2001).

Tekintetbe véve azonban korábban tett megállapításunkat, amely szerint a terrorizmus általános elmélete nem alkotható meg, és a terrorizmus lényegében „üres kategória” (PÓCZIK 2005, 7), úgy gondolom, hogy bármilyen részletekbe menő rendszerszerű megközelítés is csak csekély részeredményeket hozhat. Sokkal inkább várható eredmény egy, a mindenkori terrorizmust egyedi politikai és társadalmi jelenségként kezelő szemlélettől, amely a biztonságpolitikai, bűnmegelőzési, rendészeti, igazgatási, társadalmi és politikai tekintetben ugyancsak egyedi, operatív megoldások lehetőségeit keresi. Ennek előfeltétele az akadémikus megközelítések félretétele. A kutatás tárgyára vonatkozó információknak operatív forrásból kell származniuk. A kutatás eredményeinek a konkrét eseményorientált magatartásból levonható következtetésekre kell koncentrálniuk, és csak másodlagosan irányulhatnak magatartástudományi tekintetben releváns és általánosítható következtetések leszűrésére.

IRODALOM

- ADAM S. – BRACHA, B. A. 2004. Does „Fight or Flight” Need Updating? *Psychosomatics* 45, 5 (September–October), 448–449.
- AKHTAR, S. 1999. The Psychodynamic Dimension of Terrorism. *Psychiatric Annals* (June) 29, 6, 350–355.
- BANDURA, A. 1990. Mechanisms of Moral Disengagement. In Reich W. (ed): *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*. Cambridge: Cambridge Univ. Press. 161–191.
- BANDURA, A. 2004. The origins and consequences of moral disengagement: A social learning perspective. In Moghaddam, F. M. – Marsella A. J. (eds.): *Understanding Terrorism: Psychosocial Roots, consequences, and interventions*. Washington, DC: American Psychological Association.
- BECK, A. T. 2002. Prisoners of Hate. *Behavior Research and Therapy*. 40 (3). 209–216.
- BERKOWITZ, L. 1989. The frustration-aggression hypothesis: An examination and reformulation. *Psychological Bulletin*. 106, 59–73.
- BORUM, R. – FEIN, R. – VOSSEKUIL, B. – BERGLUND, J. 1999. Threat assessment: Defining an approach for evaluating risk of targeted violence. *Behavioral Sciences and the Law*. 17 (3). 323–337.
- BORUM, R. 2003. Understanding the terrorist mindset. *FBI Law Enforcement Bulletin* 72 (7), 7–10.
- BORUM, R. 2004. *Psychology of Terrorism*. Tampa: University of South Florida.
- BRENNAN, P. A. – RAINE, A. – SCHULSINGER, F. – KIRKEGAARD-SORENSEN, L. – KNOP, J. – HUTCHINGS, B. – ROSENBERG, R. – MEDNICK, S. A. 1997. Psychophysiological Protective Factors for Male Subjects at High Risk for Criminal Behavior. *Psychiatry* 154, 853–855.
- CAIRNS, E. 1987. Intergroup conflict in Northern Ireland. In Tajfel H. (ed.): *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge Univ. Press. 277–298.
- CANNON, W. B. 1929. *Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear and Rage*. New York: Appleton.
- CRAYTON, J. W. 1983. Terrorism and Psychology of the Self. In Freedman, L. Z. – Alexander Y. (eds.): *Perspectives on Terrorism. Scholarly Resources. Wilmington, Delaware*. 33–41.
- CRENSHAW, M. 1985. *An organizational approach to the analysis of political terrorism*. Orbis. 29 (3), 465–489.
- CRENSHAW, M. 1986. The psychology of political terrorism. In Hermann, M. G. (ed.): *Political psychology: contemporary problems and issues*. London: Josey-Bass. 379–413.
- CRENSHAW, M. 1987. *How terrorism ends*. Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Chicago Illinois.
- CRENSHAW, M. 1988. The subjective reality of the terrorist: Ideological and psychological factors in terrorism. In Slater, R. O. – Stohl M. (eds): *Current Perspectives in international terrorism*. Hampshire: Macmillan. Basingstoke.
- CRENSHAW, M. 1992. Current research on terrorism: The Academic Perspective. *Studies in Conflict and Terrorism*. 15, 1–11.
- CRENSHAW, M. 1992(b). Decisions to use terrorism: Psychological constraints on instrumental reasoning. *International Social Movements Research* 4, 29–42.
- CRENSHAW, M. 2001. The psychology of terrorism: An agenda for the 21st century. *Political Psychology* 21 (2), 405–420.
- DARLEY, J. M. – LATANE, B. 1968. Bystander intervention in emergencies: Diffusion of responsibility. *Journal of Personality and Social Psychology* 8, 377–383.
- DELLA PORTA, D. 1992. Political Socialization in Left-Wing Underground Organizations. Biographies of Italian and German Militants. *International Social Movement Research* 4, 259–290.
- DRAKE, C. J. M. 1998. The role of ideology in terrorists' target selection. *Terrorism and Political Violence*. 10 (2), 53–85.
- EYSENCK, H. J. – EYSENCK, S. B. G. 1969. *Personality Structure and Measurement*. London: Routledge.
- FERRACUTI, F. – BRUNO, F. 1981. Psychiatric aspects of terrorism in Italy. In Barak-Glantz, I. L. – Huffs C. R. (eds.): *The mad, the bad and the different: essays in honor of Simon Dinitz*. Heath. Lexington MA. 199–213.
- FESTINGER, L. – PEPITONE, A. – NEWCOMB, T. 1952. Some consequences of de-individuation in a group. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 47, 382–389.

- FEUER, L. 1969. *The Conflict of Generations: The Character and Significance of Student Movements*. New York: Basic Books. Inc. Publishers.
- FIELD, R. A. 1979. Child terror victims and adult terrorists. *Journal of Psychohistory* 7 (1), 71–75.
- FISHBEIN, D. 1990. Biological Perspectives in Criminology. *Criminology* 28 (1), 27–72.
- FRIED, R. 1982. The psychology of the terrorist. In Jenkins, B. M. (ed.): *Terrorism and beyond: An international conference on terrorism and low-level conflict*. Rand. Santa Monica CA. 119–124.
- GROSSMAN, D. 1995. *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. New York: Little Brown and Co.
- GUNARATNA, R. 2002. *Inside Al-Qaeda*. Columbia University Press.
- GURR, T. R. 1968. Psychological factors in civil violence. *World Politics* No. 20, 245–278.
- HACKER, F. 1976. *Crusaders, criminals, crazies: terror and terrorism in our time*. New York: W. W. Norton.
- HOFFER, E. 1951. *The true believer*. New York: Harper Collins.
- HOFFMAN, B. 1999. The mind of the terrorist: Perspectives from social psychology. *Psychiatric Annals* 29 (6), 337–340.
- HOFSTEDE, G. 2001. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- HORGAN, J. – TAYLOR, M. 2001. The making of a terrorist. *Jane's Intelligence Review* 13 (12), 16–18.
- HORGAN, J. 2003. The social and psychological characteristics of terrorism and terrorists. In Bjorgo T. (ed.): *A forerunner to fighting terrorism for humanity. A conference on the roots of evil*. New York: Norwegian Institute of International Affairs and Norwegian Ministry of Foreign Affairs.
- HUBBARD, D. 1983. The Psychodynamics of Terrorism. In Alexander Y. et. al. (eds.): *International Violence*. New York: Praeger. 45–53.
- JOHNSON, P. W. – FELDMAN, T. B. 1992. Personality types and terrorism: self-psychology perspectives. *Forensic Reports* 5 (4), 293–303.
- KELLEN, K. 1980. Terrorists what are they like. How some terrorists describe their world and actions. Jenkins B. M. (ed.): *Terrorism and beyond: An international conference on terrorism and low-level conflict*. Santa Monica CA: Rand Corp. 123–173.
- KNUTSON, J. N. 1981. Social and psychodynamic pressure toward a negative identity: the case of an American revolutionary terrorist. In Alexander, Y. – Gleason, J. M. (eds.): *Behavioral and quantitative perspectives on terrorism*. New York: Pergamon. 105–150.
- MARSELLA, A. J. 2003. Terrorism: Reflections on issues, concepts, and directions. In Moghaddam, F. M. – Marsella, A. J. (eds.): *Understanding Terrorism: Psychosocial Roots, consequences, and interventions*. Washington DC. American Psychological Association. 11–48.
- McCAULEY, C. 2002. Psychological issues in understanding terrorism and the response to terrorism. In Stout, C. E. (Ed.): *The psychology of terrorism: Theoretical Understandings and Perspectives*. Westport, CT.: Praeger Publishers. 3–29.
- McCORMICK, G. H. 2003. Terrorist Decision Making. *Annual Review of Political Science* 6, 473–507.
- MEDNICK, S. – VOLAVKA, J. 1980. Biology and crime. In Morris, N. – Tonry M. (eds.): *Crime and Justice: An Annual Review of Research*. Vol. 2. Chicago: Univ. Chicago.
- MILGRAM, S. 1983. *Obedience to Authority: An Experimental View*. New York: Harper/Collins.
- MILGRAM, S. 1965. Some conditions of obedience and disobedience to authority. *Human Relations* 18, 57–76.
- MORF, G. 1970. *Terror in Quebec – case studies of the FLQ*. Toronto: Clark Irwin.
- OOTS, K. – WIEGELE, TH. 1985. Terrorist and Victim: Psychiatric and Physiological Approaches. *Terrorism* 8 (1), 1–32.
- PAPE, R. A. 2003. The strategic logic of suicide terrorism. *American Political Science Review* 97 (3), 343–361.
- PÓCZIK SZ. 2005. Az iszlám forradalom. *Polgári Szemle* 9, 7–29.
- POST, J. 1984. Notes on a Psychodynamic Theory of Terrorist Behavior. *Terrorism*. No. 7, 241–256.
- POST, J. M. 1987. It's us against them: the group dynamics of political terrorism. *Terrorism* 10, 23–35.
- POST, J. M. 1989. Group and organizational dynamics of political terrorism: Implications for counterterrorist policy. In Wilkinson, P. – Stewart A. M. (eds.): *Contemporary research on terrorism*. Aberdeen: Aberdeen Univ. Press. 307–317.

- POST, J. 1990. Terrorist Psycho-Logic: Terrorist Behavior as a Product of Psychological Forces. In Post, J. – Sprinzak, E. – Denny, L. (2003) *The terrorists in their own words: Interviews with 35 incarcerated middle eastern terrorists. Terrorism and Political Violence*. 15 (1). 171–184.
- POSTMES, T. – SPEARS, R. 1998. Deindividuation and anti-normative behavior: A meta-analysis. *Psychological Bulletin* 123, 238–259.
- PRENTICE-DUNN, S. – ROGERS, R. 1982. Effects of Public and Private Self-Awareness on Deindividuation and Aggression. *Journal of Personality and Social Psychology* 39, 104–113.
- RAPOPORT, D. C. 1984. Fear and Trembling: Terrorism in Three Religious Traditions. *American Political Science Review* 78, No. 3, 655–677.
- RUSSELL, C. A. – MILLER, B. H. 1983. Profile of a terrorist. In Freedman, L. Z – Alexander, Y. (eds.): *Perspectives on Terrorism. Scholarly Resources*. Wilmington, Delaware. 33–41.
- SAGEMAN, M. 2004. *Understanding Terror Networks*. Philadelphia: Univ. Pennsylvania Press.
- SALIB, E. 2003. Suicide terrorism: A case of folie a plusieurs? *British Journal of Psychiatry* 182 (6), 475–476.
- SCHLAPP, M. G. – SMITH, E. H. 1928. *The New Criminology*. New York: Boni and Liveright.
- SCHMID, A. P. – JONGMAN, A. J. 1988. *Political terrorism: a new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories, and literature*. New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- SCHULKIN, J. 1999. *The Neuroendocrine Regulation of Behavior*. New York: Cambridge Univ. Press.
- SHAW, E. D. 1986. Political Terrorists: Dangers of Diagnosis and an Alternative to the Psychopathology Model. *International Journal of Law and Psychiatry* 8, 359–368.
- SILKE, A. 1998. Cheshire-Cat logic: The recurring theme of terrorist abnormality in psychological research. *Psychology, Crime and Law*. Vol 4 (1), 51–69.
- SILKE, A. 2001. The devil you know: Continuing problems with research on terrorism. *Terrorism and Political Violence* 13 (4), 1–14.
- SILKE, A. 2003. The psychology of suicidal terrorism. In Silke, A. (ed.): *Terrorist, victims, and society: psychological perspectives on terrorism and its consequence*. London: John Wiley. 93–108.
- SILKE, A. 2003. Deindividuation, anonymity and violence: findings from Northern Ireland. *The Journal of Social Psychology*.
- STRENTZ, T. 1981. The terrorist organizational profile: A psychological role model. In Alexander, Y. – Gleason J. M. (eds): *Behavioral and Quantitative Perspectives on Terrorism*. New York: Pergamon. 86–104.
- TAJFEL, H. 1982. *Social identity and intergroup behavior*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- TAYLOR, D. M. – LOUIS, W. 2004. Terrorism and the quest for identity. In Moghaddam, F. M. – Marsella, A. J. (eds.): *Understanding terrorism: Psychosocial roots, consequences, and interventions*. Washington DC: American Psychological Association. 169–185.
- TAYLOR, M. – HORGAN, J. 2001. The psychological and behavioural bases of Islamic fundamentalism. *Terrorism and Political Violence* 13 (4), 37–71.
- TAYLOR, M. 1991 *The fanatics: a behavioral approach to political violence*. London: Brassey's.
- TAYLOR, M. – QUAYLE, E. 2003. Terrorist lives. Brassey's. London 1994. Horgan, J.: The search for the terrorist personality. In Silke, A. (ed.): *Terrorist, victims, and society: Psychological perspectives on terrorism and its consequence*. London: John Wiley. 3–27.
- TEDESCHI, J. – FELSON, R. 1994. *Violence, Aggression, & Coercive Actions*. Washington DC: American Psychological Association.
- VOLD, G. – BERNARD T. – SNIPES J. 1998. *Theoretical Criminology*. Oxford Univ. Press.
- ZIMBARDO, P. G. 1969. The human choice: Individuation, reason, and order vs. deindividuation, impulse and chaos. In Arnold W. J. – Levine D. (eds.): *Nebraska Symposium on Motivation*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.. Vol. 17. 237–307.

Szilágyi László: Arc

További művek megtekinthetők az Artitude Galériában (www.artitude.hu)